

*En toen was er chaos.*  
 Het genre van de capita in Byzantium

Katrien LEVRIE

**Résumé**

La littérature byzantine se caractérise entre autres par un effort de compilation. Dans cet article, l'auteur se penche sur un genre de compilation particulier, celui des chapitres ou 'κεφάλαια'. Pendant la période byzantine, plusieurs œuvres théologiques étaient présentées et structurées sous forme de collections de chapitres courts, dont le lien n'était pas toujours évident. Le genre littéraire des chapitres prospérait dans les milieux monastiques où l'ensemble des chapitres avait pour but de stimuler la réflexion et l'ascèse auprès des moines. Cet article vise à donner une introduction théorique à ce genre byzantin des chapitres.

Lange tijd heeft de wetenschappelijke wereld de Byzantijnse cultuur erg stiefmoederlijk behandeld wegens haar schijnbare gebrek aan originaliteit. Zo geeft bijvoorbeeld Romilly Jenkins aan dat:

the Byzantine empire remains almost the unique example of a highly civilized state, lasting for more than a millennium, which produced hardly any educated writing which can be read with pleasure for its literary merit alone.<sup>1</sup>

En ook Edward Gibbon heeft in zijn *History of the Decline and Fall of the Roman Empire* weinig positiefs te vertellen over deze nochtans erg boeiende cultuur:

Not a single composition of history, philosophy or literature has been saved from oblivion by the intrinsic beauties of style or sentiment, of original fancy, or even of successful imitation. (...) Their prose is soaring to the vicious affectation of poetry, their poetry is sinking below the flatness and insipidity of prose.<sup>2</sup>

Gelukkig is men de laatste decennia deze negatieve houding beginnen te herzien. De Byzantijnse literatuur en cultuur heeft ons namelijk veel te bieden. In dit artikel<sup>3</sup> zal dieper ingegaan worden op een bijzonder literair genre uit de Byzantijnse periode, met name het genre van de capita of 'κεφάλαια'.

<sup>1</sup> R. J. H. JENKINS, *Dionysius Solomos*, Cambridge, 1940, p. 57.

<sup>2</sup> E. GIBBON, *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*, VII, London, 1821, p. 51.

<sup>3</sup> Dit artikel is de neerslag van een lezing die de auteur verzorgd heeft tijdens de herfstvergadering van de Zuid-Nederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis (15 oktober 2011 – Gent).

## 1. INLEIDING

Hans Urs von Balthasar<sup>4</sup> vangt zijn monumentale studie over de Byzantijnse auteur Maximus Confessor (6<sup>de</sup> – 7<sup>de</sup> eeuw) aan met een citaat van Samuel Taylor Coleridge dat uit het voorwoord op diens gedicht *Christabel* komt:

There is among us a set of critics, who seem to hold that every possible thought and image is traditional; who have no notion that there are such things as fountains in the world, small as well as great; and who would therefore charitably derive every rill they behold flowing, from a perforation made in some other man's tank.<sup>5</sup>

Deze waarschuwing is belangrijk, niet alleen wat betreft het oeuvre van Maximus Confessor, maar eveneens wat betreft de hele Byzantijnse periode. De originaliteit van een deel van de literaire werken uit deze tijd bestaat er namelijk in materiaal samen te brengen uit verschillende bronnen.<sup>6</sup> Zo kan men bijvoorbeeld bij Maximus Confessor vaststellen dat veel van zijn ideeën teruggaan op de theorieën van andere christelijke denkers zoals Pseudo-Dionysius de Areopagiet (5<sup>de</sup> – 6<sup>de</sup> eeuw) en Evagrius Ponticus (4<sup>de</sup> eeuw), en zelfs op de klassieke filosofie, zoals bijvoorbeeld het neoplatonisme. De Byzantijnse samenleving hechtte namelijk veel belang aan de traditie. Nochtans houdt dit niet in dat de Byzantijnse literatuur ontdaan is van elk sprankje originaliteit. Byzantijnse auteurs bogen zich over het verleden om waardevolle elementen samen te brengen tot een synthese, aangevuld met eigen inzichten. Voor hen draaide het niet om het nabootsen (*mimesis*), maar om het bewaren van het culturele erfgoed. Deze periode werd dus onder meer gekarakteriseerd door conservatisme.

Eén van de vele manifestaties van dit conservatisme kan men vinden in de literaire genres die Byzantijnse auteurs beoefenden, zoals het genre van vraag en antwoord oftewel de 'erôtapokriseis'<sup>7</sup>, en het genre van de *capita*. Beide genres waren onder meer gebruikelijk in het monastieke milieu en werden bijvoorbeeld door Maximus Confessor beoefend.

Het genre van de 'erôtapokriseis' was in de laat-antieke en Byzantijnse literatuur populair in tal van disciplines, zoals bijvoorbeeld de natuurkunde, de geneeskunde, de filosofie en de theologie, die het systeem van vraag en ant-

<sup>4</sup> H.U. VON BALTHASAR, *Kosmische Liturgie: das Weltbild Maximus' des Bekenners*, Einsiedeln, 1961, p. 5.

<sup>5</sup> S.T. COLERIDGE, *Christabel &c.*, London, 1816, p. vi.

<sup>6</sup> Het is belangrijk op te merken dat Byzantijnse literatuur zich niet beperkt tot compilatieliteratuur. Deze cultuur heeft ook andere literaire vormen beoefend, zoals bijvoorbeeld historiografie, hagiografie en poëzie.

<sup>7</sup> Dit genre bestond al vóór de Byzantijnse tijd. Voor een inleiding op het genre, zie: Y. PAPADOYANNAKIS, 'Instruction by Question and Answer: The Case of Late Antique and Byzantine Erotapokriseis', in: S. F. JOHNSON (ed.), *Greek Literature in Late Antiquity. Dynamism, Didacticism, Classicism*, Aldershot, 2006, pp. 91-105.

woord beschouwden als een overzichtelijke manier om kennis te organiseren en te etaleren. Het principe achter de hedendaagse 'Frequently Asked Questions' is in feite min of meer hetzelfde als bij de 'erôtapokriseis'. Dit genre van vraag en antwoord was opgebouwd rond een aantal problemen die niet noodzakelijk over hetzelfde thema handelden. Het doel was instructie, maar dit kon op verschillende manieren worden bereikt. In de antieke en Byzantijnse literatuur komt men zowel elementaire vraag- en antwoordliteratuur, zoals bijvoorbeeld grammaticahandboeken, als erg technische 'erôtapokriseis', zoals bij Maximus Confessor<sup>8</sup>, tegen.

## 2. CAPITACOLLECTIES IN BYZANTIUM: EEN DEFINITIE

In dit artikel ligt de klemtoon echter op dat andere compilatiegenre, het genre van de capita. Een groot aantal spirituele Byzantijnse werken bestaat uit een groepering van korte hoofdstukjes, zogenaamde 'capita'<sup>9</sup> of 'κεφάλαια', die schijnbaar geen enkel teken van onderlinge coherentie vertonen. Deze paragrafen variëren qua lengte, maar zijn over het algemeen toch erg kort. Door hun beknoptheid kan men deze capita dus niet vergelijken met de moderne definitie van een hoofdstuk, dat meestal een groter geheel omvat.<sup>10</sup> De 'κεφάλαια' waarover dit artikel handelt, dienen eerder gesitueerd te worden in de context van samenvattingen en uittreksels: vormen waarin op een zo kort mogelijke manier een gedachte wordt weergegeven.

Dit idee van compilatie vindt men terug in verscheidene literaire vormen uit Byzantium. In dit artikel zal echter vooral de nadruk gelegd worden op de uitwerking van het genre van de capita in de christelijke Byzantijnse literatuur, waarin men capita vooral lijkt te ontmoeten in het ascetische domein. Auteurs buigen zich in hun capitaliteratuur over tal van onderwerpen, gaande van naastenliefde tot de natuur van God en het geïncarneerde Woord.

Inhoudelijk sluit dit genre goed aan bij het idee van de Byzantijnse literatuur als doorgeefluik van de antieke traditie. De capita lijken immers voornamelijk

<sup>8</sup> Een voorbeeld hiervan zijn de *Quaestiones ad Thalassium* (M. GEERARD, *Clavis Patrum Graecorum*, III, Turnhout, 1979, nr. 7688).

<sup>9</sup> Voor een bespreking van het genre van de capita, zie: A. & C. GUILLAUMONT, *Evagre le Pontique. Traité Pratique ou Le Moine* (Sources Chrétiennes 170), Paris, 1971, pp. 113-116; I. HAUSHERR, 'Centuries', in: *Dictionnaire de spiritualité*, II, Paris, 1953, cols. 416-418; A. P. KAZHDAN, 'Chapters', in: A. P. KAZHDAN (ed.), *The Oxford Dictionary of Byzantium*, 1, Oxford, 1991, p. 410; E. VON IVANKA, *ΚΕΦΑΛΑΙΑ. Eine byzantinische Literaturform und ihre antiken Wurzeln*, in: *Byzantinische Zeitschrift*, 47, 1954, pp. 285-291.

<sup>10</sup> In zijn studie over de *Stromata* van Clemens van Alexandrië gaat André Méhat dieper in op de problematiek van de betekenis van het woord 'caput' of 'κεφάλαιον'. Hij merkt op dat vóór de Byzantijnse tijd, onderverdelingen binnen boeken niet 'capita' werden genoemd, maar 'boeken', 'discours' of 'secties'. Bovendien benadrukt hij dat ons idee van een systematische indeling van een boek totaal vreemd was aan de antieke geest. Het gaat hier om een middeleeuwse, en meer bepaald scholastieke, erfenis van 'divisio' (cf. A. MÉHAT, *Etude sur les « Stromates » de Clément d'Alexandrie* (Patristica Sorbonensia 7), Paris, 1966, pp. 119-120).

traditionele wijsheid<sup>11</sup> te bevatten in de vorm van citaten van de Kerkvaders en allegorische uitleg van Bijbelcitaten, gecombineerd met eigen inzichten.<sup>12</sup> Maximus Confessor geeft hierover meer uitleg in zijn proloog op de *Capita de caritate*<sup>13</sup> die gebruikt zal worden als leidraad van deze theoretische inleiding op het genre van de capita. Maximus geeft in deze proloog aan dat de lezer zijn werk niet als puur origineel moet beschouwen:

Πλὴν γινωσκέτω ἡ σὴ ἀγιωσύνη ὅτι οὐδὲ ταῦτα τῆς ἡμῆς εἰςὶ γεώργια διανοίας· ἀλλὰ τοὺς τῶν ἀγίων πατέρων διεληθὼν λόγους κάκειθεν τὸν εἰς τὴν ὑπόθεσιν συντείνοντα νοῦν ἀναλεξάμενος.<sup>14</sup>

‘Voor de rest moet u, eerwaarde, weten dat dit niet louter een product van mijn eigen gedachten is. Integendeel, ik heb de werken van de heilige Vaders doorlopen en fragmenten geselecteerd die aansloten bij mijn onderwerp’.<sup>15</sup>

Hij put uit de wijsheden van zijn voorgangers, vat die samen en zorgt voor verduidelijking.

### 3. OORSPRONG VAN HET GENRE

De eerste tekenen van dit genre van de Byzantijnse capita kunnen bij Evagrius Ponticus (4<sup>de</sup> eeuw) ontdekt worden. Evagrius lijkt als één van de eerste christelijke auteurs zijn leer in de vorm van capita gegoten te hebben. Hoewel deze literaire vorm ook al vóór Evagrius in zwang was, zoals bijvoorbeeld bij de Stoïcijnen<sup>16</sup>, was het waarschijnlijk Evagrius die het genre in contact bracht met het christelijke gedachtegoed en haar zo populariteit bezorgde. Evagrius deed afstand van de gebruikelijke gesloten traktaatvorm van theologische teksten, en opteerde ervoor om zijn ideeën weer te geven in een collectie van spreuken. Deze nieuwe manier van literatuur bedrijven ontstond niet uit het niets. Mogelijk respecteerde Evagrius hier een monastieke traditie.<sup>17</sup> Het mon-

<sup>11</sup> Zie bijvoorbeeld de *Practicus* van Evagrius waar de auteur in zijn proloog (r. 52-56) het volgende zegt: Καὶ περὶ μὲν τοῦ σήματος τοῦ ἱεροῦ καὶ τῆς διδασκαλίας τῶν γερόντων τσαῦτα ἡμῖν ἐπὶ τοῦ παρόντος εἰρήσθω. Περὶ δὲ τοῦ βίου τοῦ τε πρακτικοῦ καὶ τοῦ γνωστικοῦ νυνὶ διηγούμεθα, οὐχ ὅσα ἐωράκαμεν ἢ ἠκούσαμεν, ἀλλ’ ὅσα τοῦ καὶ ἄλλοις εἰπεῖν παρ’ αὐτῶν μεμαθήκαμεν. *N'en disons pas plus pour l'instant sur le saint vêtement et sur l'enseignement des vieillards. Nous allons exposer maintenant, sur la vie pratique et la vie gnostique, non pas tout ce que nous avons vu ou entendu, mais seulement ce que nous avons appris d'eux pour le dire aux autres* (GUILLAUMONT, 1971, pp. 492-493).

<sup>12</sup> Cf. KAZHDAN, 1991, p. 410.

<sup>13</sup> *Clavis Patrum Graecorum*, III, nr. 7693.

<sup>14</sup> A. CERESA-GASTALDO, *Massimo Confessore. Capitoli sulla carità*, Rome, 1964, p. 48, r. 5-8.

<sup>15</sup> De Nederlandstalige vertalingen die opgenomen werden in dit artikel zijn van eigen hand. Het gaat evenwel niet om een literaire vertaling, maar om een vertaling die zo dicht mogelijk bij de Griekse tekst beoogt te blijven.

<sup>16</sup> Spreukencollecties voor meditatie doeleinden waren ook al bij de Stoa bekend. Als voorbeeld kunnen de *Overpeinzingen* van Marcus Aurelius aangehaald worden. Marcus Aurelius verzamelt in dit werk citaten van andere denkers en gebruikt deze als basis voor meditatie. Ook auteurs zoals Porphyrius (*Αφορμαὶ πρὸς τὰ νοήματα*) en Sextus (*Sententiae*) spitsten zich toe op het genre van de excerptencollecties.

<sup>17</sup> VON BALTHASAR, 1961, p. 482.

nikenmilieu was in het begin namelijk ontstaan rond enkele spiritueel begaafde persoonlijkheden bij wie de jongere broeders terecht konden om ingewijd te worden in de traditionele wijsheid. Deze oudere broeders probeerden dan de vragen van de jonge monniken te beantwoorden door middel van spreuken en sententiae, en deze spreuken werden door de jongere monniken als schatten bewaard. Zo kwam het dat, na verloop van tijd, verzamelingen van spreuken begonnen te circuleren.<sup>18</sup> Het is dus best mogelijk dat het genre van de capita in deze context is ontstaan.

#### 4. GEBRUIK EN FUNCTIE VAN CAPITACOLLECTIES

In zijn proloog op de *Capita de caritate* draagt Maximus zijn werk op aan een zekere 'Vader Elpidios', vermoedelijk een abt, waaraan hij eveneens zijn *Liber asceticus*<sup>19</sup> heeft opdragen, wat doet vermoeden dat capitaliteratuur inderdaad verspreid werd binnenin het monnikenmilieu. Bovendien zegt Maximus in zijn voorwoord dat hij enkel in opdracht handelde: hij beantwoordt in zijn *Capita de caritate* vragen die hem gesteld werden over de christelijke en patristische leer. Dit aspect legt de nadruk op het instructieve karakter van de christelijke teksten, die vaak dienden als verheldering van moeilijke Bijbelpassages. Voorzichtigheid is echter geboden bij deze interpretatie over de oorsprong van het werk: het valt namelijk niet uit te sluiten dat het hier om een kunstgreep, een topos, gaat waardoor de auteur zijn werk een zekere autoriteit toekent door het te kwalificeren als voortkomend uit een verzoek. De vraag blijft echter wel of deze werken, in de vorm van capita, eveneens bedoeld zijn voor een groot publiek, of enkel voor de auteur zelf en zijn naaste omgeving.

Wie op zoek is naar een soort 'gide de lecture' voor het lezen van capitaliteratuur, kan een eerste aanzet vinden in het slot van de proloog op de *Capita de caritate*:

Ἀλλὰ μᾶλλον ἐμπόνως προσέχειν ἑκάστῳ τῶν κεφαλαίων. Οὐ πάντα γὰρ πᾶσιν, ὡς οἶμαι, εἰσὶν εὐληπτα· ἀλλὰ καὶ πολλῆς τὰ πολλὰ τοῖς πολλοῖς δεόμενα τῆς συνεξετάσεως, εἰ καὶ δοκεῖ ἀπλούστερον εἰρησθαι. Ἴσως γὰρ ἄν τι φανείη χρήσιμον τῇ ψυχῇ ἐξ αὐτῶν ἀνακαλυπτόμενον. Ἀναφανήσεται δὲ πάντως Θεοῦ χάριτι τῷ ἀπεριέργοις ἐννοίαις καὶ μετὰ φόβου Θεοῦ καὶ ἀγάπης ἀναγινώσκοντι. Τῷ δὲ μὴ ὠφελείας χάριν πνευματικῆς ἐντυγχάνοντι ἢ τοῦτῳ τῷ πονήματι ἢ καὶ ἄλλῳ οἴωδῆποτε, ἀλλὰ τοῦ λέξεις θηρεύειν πρὸς τὸ κακίζειν τὸν συγγραψάμενον, ἵνα ἑαυτὸν ἐκείνου δῆθεν, ὡς οἰήσει, σοφώτερον παραστήσῃ, οὐδὲν ὠφέλιμον οὐδαμῶθεν οὐδέποτε ἀναφανήσεται.<sup>20</sup>

<sup>18</sup> Voor meer informatie over het monnikenmilieu, zie: D. BURTON-CHRISTIE, *The Word in the Desert: Scripture and the Quest for Holiness in Early Christian Monasticism*, New York, 1993.

<sup>19</sup> *Clavis Patrum Graecorum*, III, nr. 7692.

<sup>20</sup> CERESA-GASTALDO, 1964, p. 48, r. 15-24.

‘Integendeel, wijd u volledig aan elk van deze capita. Want ze zijn niet allemaal, meen ik, door iedereen gemakkelijk te begrijpen, maar het merendeel heeft dikwijls een lange uitleg nodig, zelfs als de verwoording erg simpel lijkt te zijn. Misschien onthullen zij u ook een of ander geheim dat nuttig is voor de ziel. Dit nut zal zich ongetwijfeld, bij gratie Gods, reveleren aan wie met pretentieloze gedachten en met vrees voor God en met liefde leest. Maar voor de lezer die dit werk, of eender welk ander werk, niet leest met het oog op spiritueel nut, maar om de woorden te ontleden met als doel de auteur te bekritisieren en, uit hoogmoed, zichzelf wijzer voor te stellen dan de auteur, voor hem zal er zich nooit iets nuttigs openbaren.’

Maximus legt hier de nadruk op het feit dat men deze capita aandachtig en geconcentreerd moet lezen indien men er enig spiritueel nut wenst uit te halen. En hoewel sommige capita gemakkelijk zullen lijken, zal het toch nodig zijn om alle aandacht toe te spitsen op deze capita om zo de echte wijsheid te kunnen vatten. Enkel degene die deze hoofdstukken één voor één leest en er grondig over nadenkt, is in staat om de betekenis te achterhalen. Er wordt dus als het ware een soort van contemplatieve lectuur gestimuleerd aangezien de diepere betekenis van de verschillende capita pas naar boven komt na aandachtige en reflexieve lectuur. Pas dan kan men de overstap maken naar het bepalen van het overkoepelende thema van de capita. In dit opzicht kan men dit genre ook beschouwen als een soort weerspiegeling van de ascetische strijd van de monnik, zoals M. T. Disdier het zo mooi verwoordt in een artikel over Thalassius de Lybiër (7<sup>de</sup> eeuw):

On s’imagine assez les auteurs de Centuries ascétiques (...) inscrivant chaque jour sur un manuscrit de chevet la pensée qui les a le plus frappés. Le centième jour venu, on enfile les perles sans autre ordre que celui de leur venue, ou bien on brasse les feuillettes, laissant à la seule fantaisie le soin de les regrouper au sein de la Centurie... Vous devez renoncer, dès le premier numéro, à y trouver un ordre logique: aussi bien n’a-t-on pas écrit pour vous. Ce désordre a du bon pour les lecteurs frustes qui devaient être la majorité dans les monastères aux écoutes des centuristes, incapables de soutenir une lecture suivie (...) Les Centuries leur offraient chaque jour, au hasard du rouleau ouvert, une pensée se suffisant à elle-même et de nature à nourrir leur méditation.<sup>21</sup>

Het lijkt dus op het eerste gezicht om een erg vluchtig genre te gaan, maar de enorme beknoptheid van de capita activeert bij de aandachtige lezer een diepere reflectie. De capita vormen als het ware slechts een aanloop, een beginpunt tot iets diepers. Evagrius Ponticus, een auteur uit de 4<sup>de</sup> eeuw, heeft het in zijn proloog op de *Ad monachos* zelfs over een gewilde obscuriteit:

<sup>21</sup> M. T. DISDIER, ‘Le Témoignage de Thalassius le Lybien’, in: *Revue des Etudes Byzantines*, 2, 1944, pp. 81-82.

Καὶ τὰ μὲν ἐπικρύψαντες, τὰ δὲ συσκιάσαντες, ἵνα μὴ δῶμεν τὰ ἅγια τοῖς κυσὶ μηδὲ βάλωμεν τοὺς μαργαρίτας ἔμπροσθεν τῶν χοίρων. Ἔσται δὲ ταῦτα ἔμφανῆ τοῖς εἰς τὸ αὐτὸ ἴχνος αὐτοῖς ἐμβεβηκόσιν.<sup>22</sup>

'We hebben sommige zaken verhuld, andere versluierd, om niet aan de honden te geven wat heilig is en de parels niet voor de zwijnen te werpen. Maar het zal duidelijk zijn voor zij die de afgebakende weg bewandeld hebben.'

Door het korte, aforistische karakter van de 'κεφάλαια' wordt men aangespoord om elk caput meerdere malen te herlezen, het te memoriseren, zodat er gedurende de rest van de dag over gemediteerd en nagedacht kan worden. In die zin bevindt het genre van de capita zich dus ook in het domein van het geheugen en de herinnering. Dit aspect kan men ook terugvinden in de proloog van Maximus:

Ἐν ὀλίγοις πολλὰ κεφαλαιωδέστερον συναγαγών, ἵνα εὐσύνοπτα γένωνται διὰ τὸ εὐμνημόνευτον.<sup>23</sup>

'Ik heb vaak lange uiteenzettingen in korte capita samengevat, opdat ze met één blik begrepen en gemakkelijk onthouden zouden kunnen worden.'

Waarschijnlijk werd het genre van de capita dus eveneens gebruikt als een soort geheugensteuntje. Elke dag kon men een paar korte hoofdstukken lezen om ingewijd te worden in enkele belangrijke elementen uit het christelijke geloof.

Deze proloog reikt de lezer ook de sleutel aan tot het begrijpen van de functie van capitaliteratuur, of toch de functie zoals Maximus Confessor die ziet. Gezien de aard van 'κεφάλαια', die de neiging hebben om een korte samenvatting te bieden van traditionele ideeën die de moeite waard zijn om overgeleverd te worden, zou men twee functies kunnen onderscheiden.<sup>24</sup> Enerzijds kan het om een soort van spiritueel testament<sup>25</sup> gaan, waarin de auteur de voor hem van belang zijnde ideeën aan het papier toevertrouwt. Anderzijds is het niet ondenkbaar dat de auteur die deze literaire vorm beoefende, eerder een educatief doel voor ogen had. Men kan zich voorstellen dat deze verzamelingen van korte paragrafen zich er bijzonder goed toe leenden om voorgedragen te worden aan een publiek van, bijvoorbeeld, monniken. Of misschien had dit genre als doel om niet-literair geschoolden toch kennis te laten maken met de spirituele erfenis van de Bijbel en de Kerkvaders. De moeilijkheidsgraad van sommige van deze capitacollecties lijkt deze laatste hypothese echter tegen te spreken. Maximus Confessor drukt in zijn proloog in elk geval de hoop uit dat zijn

<sup>22</sup> GUILLAUMONT, 1971, pp. 492-494.

<sup>23</sup> CERESA-GASTALDO, 1964, p. 48, r. 8-9.

<sup>24</sup> Vooral nog zijn te weinig literaire producten van het capitagenre echt grondig bestudeerd. De mogelijke functies van capitaliteratuur die hier worden voorgesteld, zijn dus louter hypotheses.

<sup>25</sup> Cf. KAZHDAN, 1991, p. 410.

werk, de *Capita de caritate*, geen louter theoretisch werk is, maar dat het kan dienen om anderen in te wijden in de patristische wijsheid.

Λέγω δὲ τοῦτο, ἐπειδὴ οἱ λόγοις ἐνοχλοῦντες πολλοὶ ἔσμεν σήμερον· οἱ δὲ ἔργοις παιδεύοντες ἢ παιδευόμενοι πάνυ εἰσὶν ὀλίγοι.<sup>26</sup>

'Ik zeg dit omdat er vandaag de dag velen zijn die hun hoofd breken over woorden, maar slechts weinigen die anderen onderwijzen en onderwezen worden met daden.'

Aan de hand van de proloog op de *Capita de caritate* heb ik geprobeerd om de mogelijke functie en het gebruik van capitaliteratuur te reconstrueren. In het volgende deel van dit artikel zal aangetoond worden dat niet enkel de keuze voor korte capita een bepaald doel diende, maar dat ook de ordening en het aantal capita een rol speelden.

## 5. ORDENING EN STIJL

Wanneer men zich verdiept in het genre van de capita valt onmiddellijk op dat de groepering van de capita verre van willekeurig is. Het valt bijvoorbeeld niet uit te sluiten dat getallensymboliek een rol heeft gespeeld bij het bepalen van het aantal capita. Zo lijken veel werken geordend te zijn in groepen van 100 capita, ook wel centuriae of 'ἑκατοντάδες' genoemd. Het getal honderd symboliseert namelijk perfectie en volledigheid, zo zegt Origenes in zijn homilie op *Genesis*:

Centenarius autem numerus plenus in omnibus et perfectus ostenditur.<sup>27</sup>

'Welnu, het getal 100 duidt op alomvattende volledigheid en perfectie.'

En in zijn commentaar op het evangelie volgens Matteüs zegt hij:

ἑκατόν, ὄντος ἱεροῦ ἀριθμοῦ καὶ τῷ Θεῷ διὰ τὴν μονάδα ἀνακειμένου.<sup>28</sup>

'100, heilig getal gereserveerd voor God vanwege de eenheid.'

Op dit thema kan dan ook verder worden geborduurd. Zo bestaan de *Capita de caritate* van Maximus uit vier centuriae. Het getal vier weerspiegelt op zijn beurt de vier evangeliën.<sup>29</sup> In deze context moet men ook de *Kephalaia gnostica*<sup>30</sup> van Evagrius Ponticus onder de loep te nemen. Het gaat hier om zes

<sup>26</sup> CERESA-GASTALDO, 1964, p. 48, r. 14-15.

<sup>27</sup> ORIGÈNE, *Homélie sur la Genèse. Traduction et notes par Louis Doutreleau* (Sources Chrétiennes 7 bis), 1976, p. 100, r. 24-25 (=II, 5).

<sup>28</sup> ORIGÈNE, *Commentaire sur l'Évangile selon Matthieu I, Livres X-XI. Introduction, traduction et notes par Robert Girod* (Sources Chrétiennes 162), 1970, p. 278, r. 41-42 (=XI, 3 (Matt. 14, 15-21)).

<sup>29</sup> Cf. H. MEYER & R. SUNTRUP, *Lexikon der mittelalterlichen Zahlenbedeutungen*, München, 1987, cols. 337-338.

<sup>30</sup> *Clavis Patrum Graecorum*, II, 1974, nr. 2432.



centuriae die elk slechts uit 90 hoofdstukjes bestaan. Wellicht heeft Evagrius dit bewust gedaan om aan te geven dat de mens de goddelijke perfectie, weergegeven door het getal 100, nooit kan benaderen. Zijn *De Oratione*<sup>31</sup> bestaat dan weer uit 153 capita, waarbij het getal 153 verwijst naar de 153 vissen van de wonderbaarlijke visvangst.<sup>32</sup> Het is dus duidelijk dat het aantal hoofdstukken sterk verschilt van werk tot werk. Het voordeel van zo'n vooraf bepaald aantal capita zou het vermijden van interpolaties kunnen zijn.<sup>33</sup> Getallensymboliek lijkt dus toch een belangrijke rol gespeeld te hebben in het ontstaan en de evolutie van dit literaire genre.

Capita konden bovendien ook op verschillende manieren geordend worden. Ofwel werden de capita gewoon genummerd (κατ' ἀκολουθίαν), ofwel werden de capita alfabetisch gerangschikt (κατ' ἀλφάβητον), waarbij elk eerste woord van een caput begon met die specifieke letter van het alfabet. Een variant hierop zijn de capitacollecties die meerdere capita onder één letter groeperen. Nog een andere optie is het zogenaamde 'acrostichon', waarbij de eerste letters van elk caput samen een woord of een zin vormen. Hierna volgen enkele voorbeelden van deze ordeningen.

Een gewone genummerde ordening κατ' ἀκολουθίαν kan men bijvoorbeeld terugvinden in één van de capitawerken van Maximus Confessor, namelijk de *De duabus Christi naturis*<sup>34</sup>.

**α'**. Ὁ Ἄρειος τὰς τρεῖς ὑποστάσεις ὁμολογεῖ· ἀλλὰ τὴν Μονάδα ἀρνεῖται· καὶ οὐ λέγει ὁμοούσιον τὴν ἅγιαν Τριάδα. (...)

**β'**. Πῶς ἡ ἄκρα ἔνωσις καὶ ταυτότητα ἔχει, καὶ ἑτερότητα; Ἡ ταυτότητα οὐσιῶν καὶ ἑτερότητα προσώπων, καὶ τὸ ἔμπαλιν. (...)

**γ'**. Ὡσπερ γὰρ οὐ διὰ τῶν αὐτῶν σημαίνεται ἰδέξων, ἤ τε διαφορὰ καὶ ἡ ἔνωσις ἐπὶ τῆς ἁγίας Τριάδος· ἀλλὰ διὰ τοῦ μὲν λέγειν τρεῖς ὑποστάσεις, ἡ διαφορὰ· (...)

Een mooi voorbeeld van een alfabetische ordening zijn de *Spirituales sententiae per alphabeticum dispositae*<sup>35</sup> van Evagrius Ponticus:

**A'**. Ἄτοπόν ἐστι τὸν διώκοντα τὰς τιμὰς φεύγειν τοὺς πόνους, δι' ὧν αἱ τιμαί.

**B'**. Βούλει γινῶναι θεόν; Προλαβὼν γινῶθι σεαυτὸν.

**Γ'**. Γνήσιος φίλων ὁ τὰς περιστάσεις κοινούμενος.

(...)

<sup>31</sup> *Clavis Patrum Graecorum*, II, nr. 2452.

<sup>32</sup> Cf. Johannes 21, 11.

<sup>33</sup> Cf. HAUSHERR, 1953, col. 416.

<sup>34</sup> *Clavis Patrum Graecorum*, III, nr. 7697.13 – J.-P. MIGNE, *Patrologia Graeca*, 91, Turnhout, 1865, cols. 145-149. Een kritische editie van deze tekst is niet voorhanden, maar is in voorbereiding door de auteur van dit artikel. In afwachting wordt geciteerd op basis van de herdruk die in J.-P. Migne's *Patrologia Graeca* (=PG) te vinden is.

<sup>35</sup> *Clavis Patrum Graecorum*, II, nr. 2444 – MIGNE, PG 40, cols. 1268-1270.

Een variatie hierop, waarbij meerdere capita onder dezelfde letter ingedeeld worden, kan men onder meer vinden in de *Adhortatio ad monachos*<sup>36</sup> van Hyperechius (5<sup>de</sup> eeuw):

**Α**ρχὴ ἀποταγῆς μοναχοῦ, φοβεῖσθαι τὸν Θεόν· ἄφοβος δὲ μοναχὸς, ἔξω τῶν πυλῶν τῆς βασιλείας αὐλισθήσεται.

**Α**ρχὴ ζωῆς μοναχοῦ, ἀγαθὴ γνῶσις· ἀγνωσία δὲ Θεοῦ, σκοτίζει τὴν ψυχὴν μοναχοῦ.

**Α**γαθὴ κληρονομία μοναχοῦ σωφροσύνη καὶ ἀγιασμός· ἀποκληρονόμος δὲ πατέρων γίνεται, ὁ ἐκτὸς τούτων μοναχός.

**Ψ**οκῆσις μοναχοῦ, μελέτη Γραφῶν, καὶ ποιήσις ἐντολῶν τοῦ Θεοῦ· ἀνάσκητος δὲ ἔστιν, ὁ μὴ ἐν τούτοις ἀναστρεφόμενος μοναχός.

**Β**ρώσις μοναχοῦ, τὸ ποιεῖν τὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ· πόσις δὲ αὐτοῦ ἔστι, τὸ κατορθοῦν τὰ ἐντάλματα τοῦ Χριστοῦ· βρώμα γὰρ αἰσθητὸν, οὐ παραστήσει μοναχὸν τῷ Θεῷ, ἀλλ' εἰς κοιλίαν χωρεῖ, καὶ εἰς ἀφεδρῶνα ἐκπορεύεται.

**Β**ῆμα μοναχοῦ σεμνῶς κινουμένου, ἐκτριβέτω βαθμοὺς ἐκκλησιαστικούς. Βῆμα μοναχοῦ σεμνὸν, μὴ ἐκπορευέτω ἐξ οἰκίας εἰς οἰκίαν.

(...)

Tot slot volgt ook nog een voorbeeld van een acrostichon. Het gaat om een fragment uit de *Centuriae IV de caritate et continentia*<sup>37</sup> van Thalassius de Lybiër (7<sup>de</sup> eeuw). Na de titel geeft Thalassius eerst de volledige zin van het acrostichon alvorens de eigenlijke tekst aan te vatten. In onderstaand fragment werden enkel de drie eerste letters van het acrostichon opgenomen.

Θαλασσίου ἄββᾶ

Περὶ ἀρετῆς καὶ ἐγκρατείας, καὶ τῆς κατὰ νοῦν πολιτείας, πρὸς Παῦλον πρεσβύτερον, ἔκαντοντάς Α'.

Ἔς ἡ ἀκροστιχὶς ἦδε·

**Π**νευματικῷ ἀδελφῷ καὶ ἀγαπητῷ κυρίῳ Παύλῳ θαλάσσιος, τῷ μὲν φαινομένῳ Ἠσυχαστῆς· τῇ δὲ ἀληθείᾳ πραγματευτῆς κενοδοξίας.

**Α'** Πόθος πρὸς Θεὸν ὀλικὸς τεταγμένος, Θεῷ ἀλλήλοις συνδεσμεῖ τοὺς ποθοῦντας.

**Β'** Νοῦς πνευματικὴν ἀγάπην κτησάμενος οὐ λογίζεται περὶ τοῦ πέλας τὰ τῇ ἀγάπῃ μὴ πρέποντα.

**Γ'** Ἐν πλάσματι ἀγάπης τὴν ὑπόκρισιν κρύπτει, ὁ τῷ μὲν στόματι εὐλογῶν, τῇ δὲ καρδίᾳ ἐξουθενῶν.

(...)

Het genre van de capita lijkt erg populair te zijn geweest in het ascetische milieu en hiervoor kunnen twee redenen aangehaald worden.<sup>38</sup> De beknoptheid van het genre zorgt ervoor dat deze capita zich bijzonder goed lenen tot

<sup>36</sup> *Clavis Patrum Graecorum*, III, nr. 5618 – MIGNE, PG 79, cols. 1472-1489.

<sup>37</sup> *Clavis Patrum Graecorum*, III, nr. 7848 – MIGNE, PG 91, cols. 1428-1469.

<sup>38</sup> Cf. A. M. CASIDAY, *Evagrius Ponticus*, Abingdon, 2006, p. 163.

memorisatie en dus zonder al te veel moeite opgenomen kunnen worden in het geheugen van de monnik.<sup>39</sup> Ten tweede is een caput structureel onafhankelijk (i.e. losstaand van voorafgaande en volgende capita), wat aan de auteur toelaat om de capita te rangschikken naar eigen goeddunken. Dit wil echter niet zeggen dat de volgorde van de capita volkomen arbitrair is. Auteurs van capita-collecties rangschikten hun capita waarschijnlijk op zo'n manier dat ze een maximaal effect konden bereiken. Achter de ordening van de capita zou dus wel degelijk een visie kunnen zitten. Indien de volgorde van de capita toch op een of andere manier doorbroken zou worden, zal dit als gevolg hebben dat het instructieve aspect niet ten volle tot uiting kan komen. Daarom is het ook nodig dat de lezer niet enkel elk caput an sich bestudeert, maar ook aandacht schenkt aan de plaats van dit caput in de algemene structuur van het werk. De lezer zal dus niet alleen kennis moeten putten uit elk caput afzonderlijk maar eveneens uit het geheel.

Door het schijnbaar gebrek aan onderlinge relatie tussen de verschillende capita is het bovendien niet altijd even gemakkelijk om het onderwerp van sommige capitawerken te achterhalen. In tegenstelling tot moderne hoofdstukken maken capita namelijk geen deel uit van een doorlopende tekst, maar vormen ze een geheel op zichzelf. Het komt soms voor dat verschillende capita over hetzelfde onderwerp handelen, of voortborduren op ideeën, zodat er toch een soort link ontstaat, maar meestal is een caput onafhankelijk van de capita die voorafgaan en volgen. Dit kan men vaststellen door het (bijna) totale gebrek aan verbindingspartikels aan het begin van de capita. De capita kunnen ook per thema samen geordend worden zodat er toch een zekere thematische continuïteit is, zoals bijvoorbeeld de *Capita de caritate*: vier centuriae over naastenliefde. Maar dat is zeker niet het geval bij alle capitaliteratuur. Er zijn dus met andere woorden verschillende stadia te onderscheiden in de mate waarop de capita onderling thematisch verbonden zijn: van een losse aaneenschakeling van capita tot een meer gesloten traktaat.

Ondanks de ogenschijnlijke inhoudelijke incoherentie van capita, kunnen toch qua stijl enkele algemene kenmerken<sup>40</sup> van een caput aangehaald worden. Zo zal men bijvoorbeeld in capitaliteratuur vaak het procédé van het parallelisme terug kunnen vinden. De auteur neemt hier zijn toevlucht tot antitheses waarin hij een onderscheid maakt tussen verschillende concepten en deze tegen elkaar afzet. Het gebruik van de verbindingspartikels  $\mu\acute{\epsilon}\nu$  en  $\delta\acute{\epsilon}$  is hiervan een indicatie. Om toch enige monotonie te vermijden opteert een auteur

<sup>39</sup> Cf. supra.

<sup>40</sup> Cf. GUILLAUMONT, 1971, pp. 436-438. Deze kenmerken zullen geïllustreerd worden aan de hand van fragmenten uit de *Capita gnostica (Clavis Patrum Graecorum, III, nr. 7707.11)*, een capitawerk van Maximus Confessor. Ook van deze tekst wordt momenteel door de auteur van dit artikel een kritische editie voorbereid. In dit artikel zal echter verwezen worden naar de edities van J.-P. Migne (PG 90) en S. L. Epifanovic (S. L. EPIFANOVIC, *Materialy k izueniju izni i tvorenij prep. Maksima Ispovdnika*, Kiev, 1917, pp. 33-54).

van capitacollecties ook regelmatig voor het gebruik van de ellipsis, waarbij hij dan het werkwoord of een heel deel van de zin weglaat.

Εἰ γὰρ αἱ μὲν τέχνηαι, τῶν ἐξ αὐτῶν ἐφεῦρον τὰ σχήματα, ἡ δὲ καθόλου φύσις [ἐφεῦρε], τὰ εἶδη τῶν ὑπ' αὐτὴν (...) <sup>41</sup>

'Als inderdaad de ambachten de vormen ontdekt hebben van hun producten, en de universele natuur de soorten van haar bestanddelen [heeft ontdekt] (...)'

Een andere optie is de *variatio*, waarbij de auteur gebruik maakt van synoniemen om eentonigheid te voorkomen.

Ὁ τοίνυν μὴ δι' εὐχῆς τὸν ἦχον τῶν δαιμόνων ἀποκρουόμενος, ἀλλ' οἷον τῶ βόμβῳ τῶν ἀσέμων λογισμῶν ἐντερπόμενος (...) <sup>42</sup>

'Welnu, degene die door gebed de klank van de demonen niet afweert, maar zoals wanneer hij zich laat aan het gedreun van de onwaardige overwegingen (...)'

Ook het chiasme komt men om deze reden herhaaldelijk tegen: de auteur wisselt dan de volgorde werkwoord-complement om in het tweede deel van zijn parallellisme.

Πῶς ὁ καθαρὸς, ἐβαπτίζετο· Πῶς διέτρεφεν, ὁ πεινῶν. <sup>43</sup>

'Hoe werd de zuivere gedoopt? Hoe voedde de hongerige?'

Opvallend is ook dat de auteurs van capitacollecties vaak hun toevlucht nemen tot vergelijkingen. Die worden dan in combinatie met Bijbelse personages gebruikt om bepaalde ideeën te verduidelijken.

Ὡσπερ ὁ Γεδεὼν ἐκ διαφόρων εἰδῶν ποιήσας τὸ ἐφοῦδ ἔστησεν ἐπὶ τῆς πύλης τῆς πόλεως πρὸς θεοσεβείας εἰσαγωγήν, οὕτως ὁ Θεὸς (...) προέθετο τῷ Ἰσραηλίτῃ λαῷ τὸν γραπτὸν νόμον <sup>44</sup> (...)

'Zoals Gideon, nadat hij uit verschillende beelden de efod <sup>45</sup> had gemaakt, een voorbeeld van vroomheid heeft opgesteld bij de poort van de stad, zo ook heeft God (...) voor het Israëlitische volk de geschreven wet bepaald (...)'

## 6. CONCLUSIE

Dit artikel hoopt de lezer een inleiding te verschaffen op het Byzantijnse genre van de capita. Dit literaire genre toont ons dat niets is wat het lijkt. Ofschoon

<sup>41</sup> MIGNE, PG 90, col. 1180.

<sup>42</sup> EPIFANOVIC, 1917, p. 51, r. 11-12.

<sup>43</sup> MIGNE, PG 90, col. 1184.

<sup>44</sup> EPIFANOVIC, 1917, p. 45, r. 11-14.

<sup>45</sup> Een efod is een kostbaar priestergewaad.

capitaliteratuur op het eerste gezicht een ongeordende verzameling van tekstfragmenten lijkt te zijn, blijkt uit een gedetailleerde analyse van enkele voorbeelden dat er achter deze ogenschijnlijke chaos een diepgaande, spirituele bedoeling schuilgaat. Hoewel het genre van de capita een tijdlang aan de aandacht van onderzoekers is ontsnapt, kan het een interessante blik bieden op de houding van Byzantijnse auteurs ten opzichte van de traditie en de handeling van het schrijven. Verder onderzoek is daarom aangewezen.

## BIBLIOGRAFIE

- Burton-Christie, D., *The Word in the Desert: Scripture and the Quest for Holiness in Early Christian Monasticism*, New York, 1993.
- Casiday, A. M., *Evagrius Ponticus*, Abingdon, 2006.
- Ceresa-Gastaldo, A., *Massimo Confessore. Capitoli sulla carità*, Rome, 1964.
- Coleridge, S. T., *Christabel &c.*, London, 1816.
- Disdier, M. T., 'Le Témoignage de Thalassius le Lybien', in: *Revue des Etudes Byzantines*, 2, 1944, pp. 79-118.
- Epifanovic, S. L., *Materialy k izueniju izni i tvorenij prep. Maksima Ispovdnika*, Kiev, 1917.
- Geerard, M., *Clavis Patrum Graecorum*, II-III, Turnhout, 1974-1979.
- Gibbon, E., *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*, VII, London, 1821.
- Guillaumont, A. & C., *Evagre le Pontique. Traité Pratique ou Le Moine* (Sources Chrétiennes 170), Paris, 1971.
- Hausherr, I., 'Centuries', in: *Dictionnaire de spiritualité*, II, Paris, 1953, cols. 416-418.
- Jenkins, R. J. H., *Dionysius Solomos*, Cambridge, 1940.
- Kazhdan, A. P., 'Chapters', in: A. P. Kazhdan (ed.), *The Oxford Dictionary of Byzantium*, 1, Oxford, 1991, p. 410.
- Méhat, A., *Etude sur les «Stromates» de Clément d'Alexandrie* (Patristica Sorbonensia 7), Paris, 1966.
- Meyer, H. & R. Suntrup, *Lexikon der mittelalterlichen Zahlenbedeutungen*, München, 1987.
- Migne, J.-P., *Patrologiae cursus completus seu Bibliotheca universalis, integra, uniformis, commoda, oeconomica, omnium ss. Patrum, doctorum scriptorumque ecclesiasticorum sive latinorum, sive graecorum. Series Graeca*, Paris, 1856-1866.
- Origène, *Commentaire sur l'Évangile selon Matthieu I, Livres X-XI. Introduction, traduction et notes par Robert Girod* (Sources Chrétiennes 162), Paris, 1970.
- Origène, *Homélies sur la Genèse. Traduction et notes par Louis Doutreleau* (Sources Chrétiennes 7 bis), Paris, 1976.
- Papadopyannakis, Y., 'Instruction by Question and Answer: The Case of Late Antique and Byzantine Erotapokriseis', in: S. F. Johnson (ed.), *Greek Literature in Late Antiquity. Dynamism, Didacticism, Classicism*, Aldershot, 2006, pp. 91-105.

von Balthasar, H. U., *Kosmische Liturgie: das Weltbild Maximus' des Bekenner*, Einsiedeln, 1961.

Von Ivanka, E., *ΚΕΦΑΛΑΙΑ. Eine byzantinische Literaturform und ihre antiken Wurzeln*, in: *Byzantinische Zeitschrift*, 47, 1954, pp. 285-291.